

УДК: 159.9.01

Some problems of using post-classical rationality in psychology
Деякі проблеми використання принципів постнекласичної
раціональності в психології

Stepura E.V. PhD (Candidate of Psychological Sciences), research fellow of the laboratory of methodology and theory of psychology G.S. Kostyuk Institute of Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Степура Є.В. кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інституту Психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України.

<https://orcid.org/0000-0002-7214-0788>

e-mail: es18011988@yahoo.com

G.S. Kostiyk Institute of Psychology

of the NAES of Ukraine

2, Pankivska str., Kyiv, 01033

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Паньківська, 2, Київ, 01033

Abstract. Modern psychology is characterized by a great number of psychological schools, approaches and paradigms. The application of post-nonclassical rationality ideas is a way to integrate psychological knowledge. The essence of these ideas and principles is the construction of a dialogue between main psychological conceptions and paradigms, the creation of a broader view of various psychological phenomena, the integration of scientific psychology into a wider cultural context, etc. Despite the fact that post-nonclassical rationality principles possess significant methodological potential, the uncritical application of these principles can lead to certain mistakes, and we still lack thorough analysis of the possibility of such errors. It is clear that the application of post-nonclassical rationality principles is a considerable alternative to the domination of a certain ideology, which sometimes happens in humanities, including psychology. But at the same time the uncritical application of

“methodological anarchism” ideas can lead to the development of pseudoscience. In author’s opinion, any attempts to use conceptions which are based on metaphysical universal systems have no gnoseological potential. But in the case when metaphysical conceptions are connected with a certain spiritual practice, a wide space for various investigations of psychic and psychophysiological changes as a result of such practice is opened. Besides, various metaphysical conceptions may be used as metaphors in practical psychology and psychotherapy.

Keywords. post-nonclassical rationality, methodological anarchism, metaphysical conceptions in psychology.

Анотація. Стан речей у сучасній психології все ще характеризується наявністю великої кількості психологічних шкіл, підходів та парадигм. Використання ідей постнекласичної раціональності є одним із шляхів інтеграції психологічного знання. Суть цих ідей та принципів полягає в намаганні побудови діалогу між основними психологічними концепціями та парадигмами, створенні розширеного погляду на ті чи інші психологічні явища та феномени, вплетення наукової психології в більш широкий культуральний контекст тощо. Будучи продуктивними в методологічному плані, принципи постнекласичної раціональності все ж потребують деякого аналізу на предмет можливих небезпек їх некритичного застосування. Використання принципів постнекласичної раціональності є чудовою альтернативою диктату певної ідеології, який може мати місце в гуманітарних науках, у тому числі у психології. Але в той же час некритичне використання ідей на кшталт «методологічного анархізму» може вести до розквіту псевдонауки. Також ми вважаємо, що будь-які спроби використовувати теоретичні концепції, які беруть свій початок в універсальних системах метафізичного змісту є безперспективними у гносеологічному плані. Хоча якщо метафізичні концепції пов'язані з певними духовними практиками, то це відкриває широкий простір для різних досліджень психічних та психофізіологічних змін як результат використання цих практик. Крім того, різні

метафізичні концепції чудово можуть використовуватись в якості метафор у практичній психології та психотерапії.

Ключові слова. Постнекласична раціональність, методологічний анархізм, метафізичні концепції в психології.

Вступ. Для сучасної психології все ще характерна наявність багатьох психологічних шкіл, підходів та парадигм, що дозволило Л. С. Виготському ще в 30-их роках ХХ століття говорити про перманентну кризу в психології [1]. Треба відмітити, що попри наявність деяких успіхів у подоланні цієї кризи по типу збагачення сучасної когнітивно-біхевіоральної парадигми ідеями гуманістичної психології (див. [10]), а також зменшення актуальності через методологічну невідповідність або застарілість деяких психологічних теорій та підходів, насамперед у рамках психоаналітичної, гуманістичної та діяльнісної парадигм, проблема інтеграції психологічного знання є досі актуальною, оскільки на сьогоднішній день жодна із психологічних парадигм до кінця не може претендувати на звання всеоб'ємлюючої теорії психіки.

Може бути, що єдина теорія психіки й залишиться лише ідеалом, хоча ми сподіваємося, що подальший розвиток психології дозволить його здійснити в рамках тієї ж когнітивно-біхевіоральної парадигми. Крім того, є досить вірогідним зведення всього психологічне знання до кількох теоретичних концепцій або підходів (наприклад, емпіричного та герменевтичного тощо), які будуть доповнювати та розширювати уявлення про психологічну реальність, досліджуючи її з різних, подекуди протилежних, сторін, але це справа майбутнього.

Крім того, як ми уже зазначали, є інший шлях інтеграції психологічного знання, який, в принципі, не протирічить вище сказаному, і в кінцевому рахунку може привести до вище зазначеного результату або навіть до реалізації нашого ідеалу – створення єдиної теорії психіки [10]. Мова, звичайно, йде про використання ідей постнекласичної раціональності. Суть яких полягає в

намаганні побудови діалогу між основними психологічними концепціями та парадигмами, створенні розширеного погляду на ті чи інші психологічні явища та феномени, вплетення наукової психології в більш широкий культуральний контекст тощо. Будучи продуктивними в методологічному плані, принципи постнекласичної раціональності, все ж, потребують деякого аналізу на предмет можливих небезпек їх некритичного застосування в різних, насамперед теоретичних, дослідженнях. Аналіз деяких із цих небезпек і є **метою** даної статті.

Методи. Поняття постнекласичної раціональності ввів В. С. Степін, як позначення одного із етапів розвитку наукового знання, передусім, у природничих науках (більш детально про типи раціональності див. [9]). Треба відмітити, що принципи, характерні для постнекласичної раціональності, виявилися цілком придатними для використання в гуманітарних та суспільних науках, зокрема у психології. Постнекласична раціональність передбачає зосередження уваги вчених на дослідженні складних здатних до саморозвитку систем, при цьому ні в якому разі не відмінюється важливість дослідження окремих ізольованих проявів об'єкта, який досліджується [2] [3]. Постулюючи складність об'єкта дослідження, приймається принцип про неможливість у рамках якогось одного підходу осягнути всі його грані, що бере свій початок з філософії постмодернізму [3]. Треба відмітити, що на сучасному етапі розвитку концепції постнекласичної раціональності відбувається деякий відхід від постмодернізму з його уявленнями про неможливість повного відображення істини в рамках наукових концепцій [7]. Але основна ідея про необхідність співставлення різних теоретичних підходів при дослідженні якогось феномену залишається незмінною.

Ідеї застосування принципів постнекласичної раціональності в психології ведуть свій початок з робіт М. С. Гусельцевої. У цих роботах вона, орієнтуючись на концепцію методологічного анархізму П. Фесенрабента, виступала за якомога більше розширення кола ідей, які можуть бути застосованими в психології через включення ненаукових концепцій у розгляд вченого-психолога. Так, П.

Феєнрабент пропонував використовувати в науковій діяльності концепції, взяті з міфології, релігії, опиратися в наукових дослідженнях на судження дилетантів, фантазії божевільних тощо. Гусельцева зазначала, що вчені не повинні обмежувати свою уяву, почуття гумору, метафізичні уявлення, залишаючись без життєдайного підживлення культурою [3]. У більш пізній своїй роботі Гусельцева все ж засуджує безконтрольне використання плюралістичної методології та вказує на деякі можливі шляхи подолання зловживань цією методологією [4]. Але проблема в тому, що застосування самої методології П. Феєнрабента само по собі буде сприяти виникненню різних методологічних зловживань, якщо її не доповнювати принципами, взятими з інших підходів до пізнання, зокрема ідеями К. Поппера.

Результати і дискусії. Гусельцева М. С. стверджує, що для пострадянської науки характерний деякий авторитаризм і догматизм, що є наслідком тоталітарного минулого (напевно, в Росії це ще більше виражено, ніж у нас, через тоталітарне сьогодення). Цей стан речей не бере до уваги те, що зараз найбільше відкриттів робиться саме в міждисциплінарних дослідженнях, які базуються на ліберальному підході у виборі вченими методів і теоретичних концепцій [4]. Тож видається логічним шлях реформації вітчизняної науки у напрямку більшої лібералізації та відходу від догматичних установок тоталітарного минулого.

Справді, застосування різних підходів та методів до дослідження якоїсь однієї проблеми може відкрити нові несподівані зв'язки між цими підходами, що сприятиме дійсній інтеграції знання щодо цієї проблеми. У плані психології вона наводить, як приклад, концепцію Л. І. Анциферової, яка об'єднує в собі аналітичну психологію К. Г. Юнга та культурно-історичну теорію Л. С. Виготського [3].

Але в той же час лібералізм не повинен виливатися у вседозволеність, хоча це й впливає із філософії постмодернізму. Насправді ж, відсутність певних обмежень у вітчизняних реаліях може призвести до вихолощення дійсно

наукового знання перед імітацією науки. Загалом же, вчений повинен протидіяти спробам нав'язати певну позицію, яка б базувалася на політичних або якихось інших ненаукових передумовах, оскільки успіх в науці залежить від свободи мислення та нонконформізму вченого. Як вирішення проблеми співвіднесення догматизму та лібералізму, яка виникає при застосуванні ідей постнекласичної раціональності, ми пропонували використовувати загальнонаукові критерії наукового знання, такі як: принцип бритви Оккама, принцип фальсифікації К. Поппера тощо [10]. Але, звісно, ці критерії не є абсолютними, і, можливо, вони є більш придатними для оцінки наукових концепцій у природничих науках, ніж у гуманітарних і суспільних, до яких у багатьох аспектах відноситься психологія. Тож постає проблема знаходження додаткових критеріїв для оцінки науковості та перспектив певних концепцій та ідей у психології.

Як певний вихід для суто гуманітарних відгалуджень у психології, ми вбачаємо використання суто описового або феноменологічного методу в дослідженні явищ, феноменів або теоретичних ідей, які вони вивчають. При цьому ми погоджуємося з критикою А. Камю феноменології Е. Гуссерля, у якій він відзначає певний стрибок останнього в метафізику в плані постулювання існування певних сутностей реальних речей, що прямо неможливо вивести із досвіду спостереження й опису цих речей [6]. Будь-який відхід від данностей досвіду в бік тверджень, що не піддаються емпіричній перевірці та не підтверджуються реальним досвідом, є безперспективним у науковому плані і веде тільки до створення чергової спекулятивної та умоглядної концепції, яка не несе жодної користі в плані подальших досліджень. Єдина відносна користь подібних концепцій – це зменшення відчуття невизначеності й пов'язаної з ним тривоги у самого дослідника, що, по ідеї, може сприяти його психологічному благополуччю. Тут варто привести думку К. Ясперса про те, що фіксоване універсальне знання буде не тільки завжди неістинним, воно зменшить вірогідність дійсно пізнаваного, пожертвує ним заради хибної завершеності, заради насолоди, в якій перебувають уява та розум від усвідомлення фальшивої

повноти знання, в якій вони можуть, нарешті, заспокоїтися [13]. Будь-які спроби використовувати теоретичні концепції, які беруть свій початок в універсальних системах метафізичного змісту, на кшталт якоїсь релігійної або квазірелігійної філософії, є повністю хибними та марними у гносеологічному плані. Ми цілком погоджуємося з К. Поппером, який вважав будь-яку метафізику не більше ніж набором фантазій, від яких нема ніякої користі в пізнанні реальності [8]. Як відповідь на цю нашу критику та заперечення метафізичних концепцій у психології, можна привести принцип постнекласичної раціональності, що проголошує не відкидання, а удосконалення недосконалих теорій та концепцій [3]. І з цим принципом в цілому можна погодитись, але далеко не кожна концепція або теорія може бути вдоскоалена. Крім того, не всі прихильники цих концепцій погодяться з удосконаленням їх улюблених конструктів, оскільки вони часто укорінені в певні ортодоксальні духовні традиції, які майже не піддаються змінам упродовж багатьох століть.

Хоча треба відмітити, що деякі з метафізичних концепцій цілком можуть використовуватись у якості метафор у практичній психології та психотерапії. Але психолог завжди повинен усвідомлювати обмеженість усіх концепцій метафізичної природи у плані їх використання з терапевтичною метою, оскільки вони підходять лише певним категоріям клієнтів, яким початково вони є близькими, і не можна використовувати для всіх клієнтів підряд. До прикладу, навряд чи вийде продуктивно використовувати якусь «духовну парадигму», яка базується на традиційних релігійних уявленнях в психотерапії атеїста або клієнта з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Але для людини, яка залучена до певної духовної традиції, використання у психотерапії звичної для неї мови, ідей та прикладів з її релігійної традиції цілком може підвищити ефективність терапії. В цілому ж психотерапія є засобом лікування психічних хвороб, і повинна підходити будь-якій людині незалежно від її відношення до релігії. Від себе додамо, що практична психологія та психотерапія не повинна використовуватись для пропагування якогось певного світогляду або ідеології, а давати людині

змогу вибрати свій світогляд та найбільш адекватні для себе стратегії поведінки, приймаючи будь-який вибір людини, а не пригнічуючи її особистість. Що ми не завжди можемо бачити в психологічних підходах орієнтованих на духовність, і це є проблемою, яка потребує свого вирішення.

Тож, з деякими уточненнями ми можемо погодитись із тезою П. Феєнрабента про можливість використання будь-яких теоретичних систем (навіть тих, що мають ненаукову природу), якщо це може виявитись корисним для досягнення поставленої мети [12]. Особливо доцільно використовувати нестандартні теоретичні підходи та системи, якщо це стосується практичної психології та психотерапії, оскільки життя й здоров'я людини, справді, є найвищою цінністю, і немає принципової різниці, яким способом тут досягнуто позитивний результат. Але потрібно щоб дослідник або практик чітко розумів усю гносеологічну недосконалість використовуваної теоретичної системи та чітко окреслював межі її застосування. А головне зважав на існуючі ризики принесення шкоди своєму досліджуваному, клієнту або пацієнту при використанні якогось нестандартного психологічного або психотерапевтичного підходу.

Крім того, треба відмітити, що різні метафізичні концепції можуть бути пов'язані з певними духовними практиками. А це, у свою чергу відкриває широкий простір для різних досліджень психічних та психофізіологічних змін як результат використання цих практик. Цікавими в цьому плані є вже традиційні дослідження буддійських та індуїських духовних практик, а також дослідження практик суфізму [5] [11]. Саме такі дослідження дають змогу дійсно зрозуміти психологічну та нейрофізіологічну реальність, що прихована за певними метафізичними концепціями. Крім того, такі дослідження дозволяють відділити реальні психологічні феномени від фантазій, які можуть лежати в основі певних метафізичними системами. Але це тема для окремого розгляду, оскільки дослідження психологічних феноменів, пов'язаних з різними духовними практиками, є складними і мають все ще недосконалу методологічну базу.

У цілому ж використання постнекласичної раціональності, навіть без будь-яких обмовок, у плані зменшення відчуття невизначеності й виникнення відчуття насолоди від гносеологічної завершеності, не залишає дослідникам ніякої надії, оскільки вона передбачає вихід дослідника за рамки його улюблених теоретичних підходів у широкий простір різних, подекуди зовсім нестандартних та нетрадиційних, ідей та концепцій, але які цілком можна використовувати в теоретичних та емпіричних дослідженнях. Але проблема полягає в тому, що дослідники іноді не розуміють вище наведеної тези, і використовують ідеї постнекласичної раціональності тільки для виправдання своїх суб'єктивних уподобань. У деяких випадках це, справді, може принести користь, оскільки дає змогу досліднику використовувати нестандартну методологію, яка може не сприйматися в повній мірі науковою спільнотою. Але, звісно, це неправильне застосування ідей постнекласичної раціональності, що ніяк не сприяє дійсній лібералізації наукової діяльності та виникненню більш розширеного погляду на досліджуваний феномен. Дослідник залишається в рамках своїх суб'єктивних уявлень про предмет і методологію дослідження, не маючи ніякого бажання визнати обмеженість цих уявлень та вийти за їх границі. Крім того, таке неправильне розуміння постнекласичної раціональності може відкривати шлях для пропагування ідей, що мають авторитарну сутність і ніяк не сприяють лібералізації науки.

На нашу думку, головний недолік концепції постнекласичної раціональності та ідей методологічного анархізму, який є однією із основ цієї концепції, полягає в нерозумінні ролі принципів і правил у підтримці ліберальності, про що говорить К. Поппер, відносно соціальних систем. Він вказував, що без чіткої системи законів, які захищають ліберальну демократію, соціальні системи швидко скочуються до авторитаризму та тоталітаризму. Ліберальна демократія може існувати лише завдяки законам, які унеможливають відхід від неї у бік авторитаризму та тоталітаризму, що може виражатися, наприклад, в забороні діяльності партій та об'єднань, які пропагують

тоталітаризм або авторитаризм [8]. Аналогічно в науці потрібна чітка система правил, які б унеможливили вплив на вченого та його дослідження носіїв різних консервативних та антинаукових ідей та концепцій, що видається проблематичним, якщо не критично приймати ідеї методологічного анархізму. У вітчизняній психології це є актуальним, оскільки зараз впроваджується інститут комітетів із етики. Але проблема полягає в тому, що в ці комітети з етики можуть проникати фахівці, для яких є близькою консервативна релігійна ідеологія, яку вони пропагують користуючись методологічним плюралізмом. І є ризик намагань насадження цієї ідеології з ціллю впливу на тематику психологічних досліджень, що призводитиме до відставання вітчизняної психології в ряді напрямів досліджень (гендерних дослідженнях тощо), а головне, буде прямо протилежним означеним ідеалам методологічного плюралізму.

Висновки. Застосування в психології принципів постнекласичної раціональності має дуже широкі перспективи, оскільки психологія все ще перебуває в стані відсутності єдиної та всеосяжної парадигми, яка б могла вмістити в себе всю складність предмета дослідження психології. Тож ідея діалогу між різними психологічними підходами та школами видається справді найбільш продуктивною у справі інтеграції психологічного знання. І саме використання принципів постнекласичної раціональності може забезпечити такий діалог. Крім того, це сприятиме кращій інтеграції психології з іншими науками, оскільки майже кожна психологічна школа пов'язана з певними природничими або суспільними науками. Ідея розгляду психології в більш широкому культурному контексті теж є вельми продуктивною. Справді, в рамках різних культурних течій та традицій, що мають ненаукову природу, упродовж віків накопилось чимало психологічних ідей та спостережень, які, безумовно, достойні на пильний розгляд та впровадження в сучасну психологічну науку. Але в той же час психологічна наука не повинна виходити за грані загальнонаукової методології. Зокрема, треба розуміти сумнівну гносеологічну

цінність різних метафізичних ідей та концепцій, особливо якщо їх неможливо перенести в емпіричну площину, сформувавши з цих ідей гіпотези, які можуть бути прямо або опосередковано перевірені в ході певних експериментальних досліджень. З іншої сторони, різні метафізичні концепції чудово можуть використовуватись в якості метафор в практичній психології та психотерапії. Хоча тут також треба розуміти їх обмеженість певними категоріями клієнтів, для яких вони є близькими, особливо це стосується метафізичних концепцій, що беруть свій початок в різних релігійних традиціях. Використання принципів постнекласичної раціональності є чудовою альтернативою диктату певної ідеології, який може мати місце в гуманітарних науках, в тому числі в психології. Але в той же час некритичне використання ідей, на кшталт «методологічного анархізму» може вести до розквіту псевдонауки. Крім того, можливі спроби впливу на тематику психологічних досліджень представників різних консервативно орієнтованих ідеологій, під прикриттям важливості ведення діалогу між наукою та релігією. І зазначені проблеми потребують свого вирішення.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів.

References

Vygotskij L. S. (1982). Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisa. A. R. Luriya, M. G. Yaroshevskij (Red.). Sobranie sochinenij (T. 1–6). (T. 1, S. 291–436). Moskva. Pedagogika [in Russian].

Guselceva M. S. (2015). Kulturno-analiticheskij podhod k izucheniyu evolyucii psihologicheskogo znaniya. (Diss. d-ra psihol. nauk). Moskva. Retrieved from <https://www.pirao.ru/images/thesis-presentations/GuseltsevaMS/GuseltsevaMS-thesis.pdf> [in Russian].

Guselceva M. S. (2002) Kulturno-istoricheskie «vyzovy» postmodernizma. Voprosy psihologii. 3. 119–131 [in Russian].

Guselceva M. S. (2014). Smeshannye metody v svete ideala postneklassicheskoy racionalnosti. Psihol issledovaniya: elektronnyj nauchnyj zhurnal 36 (7). Retrieved from <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n36/1016-guseltseva36.html> [in Russian].

Devitson R., Goulmen D. (2016). Izmenennye cherty haraktera. Kak meditaciya menyaet vash razum, mozg i telo. Moskva. Izd. Mann, Ivanov, Ferber [in Russian].

Kamyu A. (1990). Mif o Sizife. Esse ob absurde. Buntuyushij chelovek. Filosofiya. Politika. Iskusstvo (23–92). Moskva. Politizdat [in Russian].

Lubskij A. V. (2015). Postneklasicheskaya racionalnost i neoklassicheskaya model sociulno-gumanitarnyh issledovaniy. Nauchnaya mysl Kavkaza. 1. 21–30. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/postneklassicheskaya-ratsionalnost-i-neoklassicheskaya-model-sotsialno-gumanitarnyh-issledovaniy> [in Russian].

Popper K. (1992). Otkrytoe obshestvo i ego vragi. Sankt-Peterburg: Kulturnaya iniciativa [in Russian].

Stepin V. S. (2000). Teoreticheskoe znanie: Struktura, istoricheskaya evolyuciya. Moskva: Progress-Tradiciya [in Russian].

Stepura Ye. V. (2020). Pozitivna psihologiya ta deyaki aspekti integraciyi psihologichnogo znannya. Aktualni problemi psihologiyi. 4 (14). 330–340. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/724579/1/%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D1%83%D1%80%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%203.pdf [in Ukrainian].

Uoldman M. R., Nyuberg E. (2017). Nash mozg i prosvetlenie. Nejrobiologiya samopoznaniya i sovershenstva. Moskva. Eksmo [in Russian].

Fejerabent P. (2007). Protiv metoda. Ocherki anarhicheskoy teorii poznaniya. Moskva. AST; AST Moskva; Hranitel [in Russian].

Yaspers K. (1994) Nicshe i hristianstvo. Moskva. Medium [in Russian].